

Отримано: 7 квітня 2019 року

Прорецензовано: 7 травня 2019 року

Прийнято до друку: 23 травня 2019 року

e-mail: oksankadruk@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2019-6(74)-30-33

Сахнюк О. С. Теорії метафори. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Острог: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 6(74), червень. С. 30–33.

УДК 81'373.612.2=161.1=111=112.2

Сахнюк Оксана Степанівна,

Кандидат філологічних наук, доцент, Національний університет «Острозька академія»

ТЕОРІЇ МЕТАФОРИ

У статті здійснено аналіз теорій метафори, охарактеризовано роль метафори у мові та в процесах мислення. Автор описує різноманітні інтерпретації цього складного та багатогранного явища, особливе значення приділяючи сучасній теорії концептуальної метафори та її відмінностям від традиційних теорій. Охарактеризовано сучасні підходи до метафори, що взаємодіють та взаємно доповнюють один одного: класична теорія концептуальної метафори (Дж. Лакофф та М. Джонсон), теорія концептуальної інтеграції (М. Тернер та Ж. Факоньє), теорія первісних та комплексних метафор (Дж. Грейді), когерентна модель метафори (Б. Spellman), модель концептуальної проєкції (К. Аренс, С. Чанг), коннективна теорія метафоричної інтерпретації (Д. Рітчі), дескриптивна теорія метафори (А. Баранов, Ю. Караулов) та теорія метафоричного моделювання (А. Чудінов).

Ключові слова: метафора, метафоризація, сфера джерела, сфера цілі, метафорична проєкція.

Oksana Sakhniuk,

Candidate of Philological Sciences (PhD), Associate Professor, The National University of Ostroh Academy

THEORIES OF METAPHOR

In the article the analysis of the theories of metaphor is conducted and the role of metaphor in the language and in different cognition processes is characterized. The author describes the various interpretations of this complex and multifaceted phenomenon; the special attention is paid to the modern theory of conceptual metaphor and its difference from the traditional theories, which is the fact that metaphor is not merely a function of language but, and what is more important, of thought. The central point of the conceptual metaphor theory is the idea that metaphorical thinking is one of the most significant instruments of human cognition. The core of this theory is the idea that one phenomenon (usually more abstract) can be understood in terms of another (usually more concrete). This is especially important for the conceptualization of feelings, sensations and emotions, among which is pain. The modern metaphor approaches that interact and mutually complement each other are characterized: the classical theory of conceptual metaphor, the theory of conceptual integration, the theory of primary and complex metaphors, the coherent model of metaphor, the model of conceptual projection, the connective theory of metaphorical interpretation, the descriptive theory of metaphor and the theory of metaphorical modeling.

Key words: metaphor, metaphorization, source domain, target domain, metaphorical mapping.

Уживання слів у непрямому значенні є важливим засобом розвитку і збагачення семантики. Внаслідок цього багато слів сучасної мови набувають різноманітних значень. Метафоризація мови присвячено чимало праць лінгвістів, психологів, літературознавців, філософів, однак проблема залишається надзвичайно складною і до кінця не вирішеною, адже йдеться про процеси мислення, що породжують знання про навколишній світ. Метафоризація передбачає не лише вживання одного слова замість іншого, це процес утворення нового значення, що з'являється внаслідок дії складних когнітивних механізмів. Метафора – це приховане (скорочене) порівняння, перенесення властивостей одного предмета, явища чи дії на інший за принципом їх подібності [8, с.73]. Так, подібність між предметами, явищами може бути щодо кольору, розміру, форми, місцезнаходження, функції та ін.

На думку Н. Д. Арутюнової, метафора – це троп або механізм мови, який полягає у тому, що слово, яке позначає певний клас предметів, явищ, вживається для характеристики / найменування об'єкта, що входить в інший клас, або для найменування іншого класу об'єктів, аналогічного будь-якого зазначеного [4, с.29].

Згідно з класифікацією, запропонованою Н. Д. Арутюною, метафори щодо функцій, які вони виконують, поділяються на:

- номінативні (власне перенос назви), що полягають у заміні одного дескриптивного значення іншим і є джерелом омонімії;
- образні метафори, що є результатом переходу ідентифікуючого (дескриптивного) значення в предикатне, служать для утворення образних значень і є джерелом синонімії;
- когнітивні метафори, що виникають у результаті переносу значень і служать джерелом полісемії;
- генералізуючі метафори (як кінцевий результат когнітивної метафори), що сприяють виникненню логічної полісемії [3, с. 337].

Вивченню метафори приділялося багато уваги в усі часи. Вперше цей термін був ужитий ще давньогрецьким філософом і риториком Ізократом у його творі «Euvagorus» у 383 році до нашої ери [1, с. 217]. Однак основа теорії метафори була закладена ще Аристотелем у його «Поетиці» (335 рік до н.е.), де він вперше описав метафору як спосіб переосмислення значення предмета базуючись на схожості, подібності. Саме йому належить одна з перших класифікацій метафори, на яку вчені посилаються й до сьогодні. У своїй «Поетиці» Аристотель визначає метафору як «перенесення незвичного імені або з роду на вид, або з виду на рід, або з виду на вид, або за аналогією», даючи цим самим початок найбільш ранній теорії походження метафори – теорії підстановки [2]. Зазначена теорія метафори була пізніше багаторазово критично розглянута [10, с. 249-252]. Однак, багато в чому завдяки Аристотелю, ще в глибинах античної науки сформувався, отримавши свій подальший розвиток у ХХ ст., погляд на метафору як невід'ємну частину мови, необхідну для комунікативних, номінативних, пізнавальних та інших цілей.

У мовознавство метафора прийшла з риторики, де вона вважалася відхиленням від норми – переносом назви одного предмета на інший з метою заповнення прогалин в лексичі та з метою “прикрасити” мову, переконати слухача. У лінгвістиці сформувався два протилежні підходи до метафори [13]. Згідно з одним із них, метафора розглядається як засіб прикрасити, декорувати мову. Їй приписується периферійна роль у мові як механізму, що покликає заповнювати прогалини, і взагалі не відводиться ніякого місця у мисленні. У рамках цього підходу існує три погляди на метафору: порівняльний, підстановки та взаємодії [13]. Порівняльний погляд на метафору бере свій початок із часів Аристотеля та інтерпретує метафору як приховане порівняння між метафоричним та буквальним виразом, що базується на схожості, подібності. Цей погляд є частиною іншого погляду – теорії підстановки [12]. Він передбачає, що метафора трапляється у випадках, коли метафоричний вираз вживається замість відповідного буквального виразу. Вчені, які працювали за таким підходом, вважали, що мовець використовує метафору для того, щоб висловити ідею, яку він так само добре міг би висловити і неметафоричними, буквальними мовними засобами, хоча, можливо, не так цікаво [11]. З точки зору слухача чи читача, метафоричне мовлення вважається більш складним, таким, що вимагає затрати додаткових зусиль, оскільки буквальне висловлювання сприймається як саме собою зрозуміле, тоді як метафоричне висловлювання для того, щоб бути зрозумілим, повинне спочатку бути переведеним буквально [13].

Теорія взаємодії передбачає, що метафора не виражає подібність, а, швидше, створює її; метафоричне значення є результатом взаємодії між метафоричним виразом (фокусом) та буквальним контекстом, у якому ця метафора вживається (рамкою) [12, с. 10].

Другий підхід до теорії метафори бере свій початок у 1970-х роках, започаткований ученими-когнітивістами. У ХХ ст. на фоні розвитку нових напрямків метафора стала для лінгвістики певним об’єднувальним феноменом, дослідження якого дало початок розвитку когнітивної науки, що розглядає мову в поєднанні з когнітивною діяльністю людини. Розробку теорії когнітивної метафори здійснювали Р. Бойд, Т. С. Кун, Е. Маккормак, Дж. Лакофф, М. Джонсон, З. Кьовечеш, М. Тернер, Р. Гіббс, Дж. Грейді, Е. Кіттей, С. А. Жаботинська та ін. Вчені-когнітивісти переконані, що метафора відіграє головну, центральну роль не лише в мисленні людини, але й у мові. Метафори сприймаються слухачем чи читачем так само швидко та автоматично, як і буквальна мова. Головною тезою теорії когнітивної метафори є те, що в основі процесів метафоризації лежить обробка знань – фреймів (одиниць знання, що організовані навколо певного концепту) і сценаріїв (узагальненого досвіду спілкування людини зі світом) [15; 7]. Основною характеристикою фрейму є його “енциклопедичність”, тобто сукупність у своїй структурі різноманітних знань про референта, що називається іменем концепту, проте, на відміну від асоціацій, “ці одиниці містять основну, типову і потенційно можливу інформацію, що асоційована з тим чи іншим концептом” [15, с. 16]. Деякі фрейми є вродженими, оскільки природно виникають у процесі пізнання світу кожною людиною. Інші фрейми засвоюються в процесі навчання чи набуття досвіду.

У 1980 році американськими вченими Дж. Лакоффом та М. Джонсоном у книзі “*Metaphors We Live by*” була розроблена теорія, яка систематизувала опис метафори як когнітивного механізму і продемонструвала великий потенціал використання теорії у практичному дослідженні. Автори роботи стверджують, що метафора не обмежується лише сферою мови, що самі процеси мислення людини є метафоричними. “Наша повсякденна понятійна система, у рамках якої ми думаємо і діємо, по своїй суті метафорична” [19, с.25]. Повсякденні метафори служать для структурування навколишньої дійсності і керують інтелектуальною діяльністю людини та її вчинками. Крім того, метафора допомагає формувати нові ментальні категорії, утворювати нові концептуальні системи та формувати нові знання. Когнітивісти вважають, що всі значення (лексичні, граматичні та ін.) пов’язані між собою метафоричними перенесеннями. Такий підхід виводить метафору за межі мови і позиціонує її як феномен взаємодії мови, мислення та культури.

Концептуальна метафора – це спосіб концептуалізації, когнітивний процес, який виражає та формує нові поняття та без якого отримання нового знання є неможливим [9, с.55]. Своім джерелом концептуальна метафора має здатність людини вловлювати і створювати подібність між різними індивідами та класами об’єктів [4, с.15]. Кожна метафора має дві зони (домени): донорську (сфера-джерела (*source domain*) та реципієнтну (сфера-цілі (*target domain*)). Донорська зона завжди конкретна й антропоцентрична (для її утворення використовується людське тіло).

Згідно з теорією концептуальної метафори [16 – 22], в основі метафоризації лежить процес взаємодії між структурами знань (фреймами та сценаріями) сфери-джерела та сфери-цілі. У результаті метафоричної проєкції (*metaphorical mapping*) зі сфери-джерела у сферу-цілі, сформовані в результаті досвіду взаємодії людини з навколишнім світом елементи сфери-джерела структурують менш зрозумілу концептуальну сферу-цілі, що і є змістом когнітивного потенціалу метафори. Порівняно зі сферою-цілі, сфера-джерела є конкретною, інтуїтивно зрозумілою, відомою через безпосередній фізичний досвід [19; 16; 17; 7].

Відмінність концептуальної теорії метафор від традиційних полягає в тому, що згідно з традиційними уявленнями, метафори є суто мовним явищем, присутнім переважно в поезії; зміст метафоричного виразу є неправдивим, оскільки лише буквальні вирази є правдивими; будь-який предмет можна описати без допомоги метафори. У своїй праці “*Metaphors we live by*” Дж. Лакофф та М. Джонсон доводять хибність цих уявлень. Вчені стверджують, що метафори присутні не лише в мові (когнітивісти не прив’язуються до окремої лексеми), сама пізнавальна діяльність людини є метафоричною за своєю суттю. Метафори – це важливий механізм, який ґрунтується на нашому досвіді та за допомогою якого ми розуміємо абстрактні поняття. Поширення метафори на поезію є швидше результатом розширення загальноприйнятої системи нашого метафоричного мислення [19, с.26-27; 20, с.204].

Концептуальні метафори тісно пов’язані з певною культурою та мовою. Так, метафора ARGUMENT IS WAR (СУПЕРЕЧКА – ЦЕ ВІЙНА) пов’язана з базовими цінностями носіїв англійської мови. Метафора тут є не стільки засобом опису суперечки через війну, скільки спробою осмислення суперечки в поняттях війни: суперечку можна програти чи виграти (*I’ve never won an argument with him ‘я ніколи не вигравав у суперечці з ним’*), учасники суперечки розробляють стратегії, займають позиції (*If you use that strategy, he’ll wipe you out ‘якщо ви дотримуватиметесь цієї стратегії, він вас знищить’*), опонент сприймається як супротивник та ін. Однак “можна уявити собі культуру, в якій суперечка розглядається як танок, учасники – як танцівники, а ціль полягає в гармонійному й естетично привабливому танці”, а не в перемозі над супротив-

ником [19, с. 26–27]. Концептуальні метафори є “невід’ємною частиною культурної парадигми носіїв мови”, укорінені в свідомості людей і настільки звичні, що часто не усвідомлюються ними як метафори [20, с. 210].

Американські вчені поділяють концептуальні метафори на три групи: структурні, онтологічні та орієнтаційні. У структурних метафорах один компонент структурований у термінах іншого (ARGUMENT IS WAR), онтологічні метафори описують абстрактні речі шляхом окреслення їх меж у просторі (MIND IS MACHINE) або за допомогою персоніфікації (Inflation is eating up our profits), орієнтаційні метафори відображають опозиції, в яких закріплений наш досвід просторової орієнтації у світі; надають поняттю просторову орієнтацію (GOOD IS UP, BAD IS DOWN).

О. Кубрякова, посилаючись у своєму дослідженні на праці Дж. Лакоффа та М. Джонсона, М. Редді та Р. Лангакера, дещо розширює класифікацію концептуальних метафор. Крім структурних, орієнтаційних та онтологічних, вона виділяє ще метафору «канал зв’язку / передача інформації» (*conduit metaphor*). У рамках цієї метафори комунікація є процесом, під час якого зміст вміщується мовцем в мовний вираз і “каналом” надсилається до слухача, котрий “виймає” зміст із мовного виразу. Іншим різновидом метафор є метафора «контейнер» (*container metaphor*), що представляє зміст як “наповнення контейнера” – певної мовної одиниці. Метафора «конструювання» (*blockbuilding metaphor*) представляє зміст великих мовних творів як «конструкцію» з менших змістів [9, с. 56].

З урахуванням понятійної природи референта і корелята, виділяють первісні та комплексні метафори. Первісна метафора – взаємодія референтного домена суб’єктивного досвіду і корелятивного домена сенсомоторного досвіду. Ці метафори є універсальними та загальнолюдськими. Комплексні метафори – результат концептуальної інтеграції, поєднання первісних метафор.

Зміна уявлень про онтологічний статус метафори та її гносеологічний потенціал лягли в основу філософського рівня когнітивного підходу до метафори, однак щодо питань про те, як обробляються знання та які є механізми метафоризації, способи репрезентації когнітивних структур та їх системності, думки вчених розходяться [6, с.31]. У сучасній науці можна виділити декілька підходів, що взаємодіють та взаємно доповнюють один одного: класична теорія концептуальної метафори (Дж. Лакофф та М. Джонсон), теорія концептуальної інтеграції (М. Тернер та Ж. Факоньє), теорія первісних та комплексних метафор (Дж. Грейді), когерентна модель метафори (Б. Spellman), модель концептуальної проекції (К. Аренс, С. Чанг), коннективна теорія метафоричної інтерпретації (Д. Рітчі), дескриптивна теорія метафори (А. Баранов, Ю. Караулов) та теорія метафоричного моделювання (А. Чудінов).

Так, наприклад, вчені Бірмінгемського університету піддають сумніву однобічну спрямованість метафоричної проекції. Вони стверджують, що при аналізі міждоменних кореляцій (*inter-domain influences*) у концептуальній метафорі слід рахуватися і зі зворотнім впливом (*reverse influence*) сфери-цілі на сферу-джерело, що особливо наочно демонструють питання та команди [6, с.31].

А. Н. Баранов доводить, що концепти сфери-цілі не завжди є більш конкретними, ніж концепти сфери-джерела. Для прикладу він наводить метафори зі сферами-джерелами ЛІТЕРАТУРА, ІСТОРІЯ та ін.). У таких випадках варто говорити не про пояснення, а про реструктурування сфери-цілі [5, с. 11].

Теорія концептуальної метафори підкреслює, що випадки, коли концепти, позначені за допомогою метафори, мають лише метафоричне чи лише пряме значення, є нечисленними. Більшість концептів має змішану природу: у центрі знаходиться пряме значення, а на нього нашаровується значення метафоричне. При цьому зміст концепту не розкладається на окремі неподільні примітиви, він існує як “гештальт” (*gestalt*) – структуроване ціле, значення якого більше за суму складових [19, с. 56–60]. Способи формування “гештальтів” розглядає теорія концептуальної інтеграції.

У наш час інтерес до метафори є надзвичайно великим. На феномені метафори зосереджують свою увагу і психолінгвісти, і філософи, і стилісти, і літературознавці. Метафорі присвячена велика кількість праць і досліджень (Н. Д. Арутюнова, М. Блек, Д. Лакофф, М. Джонсон, Дж. Серль, Ф. Уїлрайт та ін.). Крім того, метафора відіграє значну роль у дослідженні діахронічної семантики; з її допомогою простежується історія значень, причини та послідовність їх появи.

Надзвичайно важливими є метафори і для розуміння мови людських емоцій та відчуттів. Як стверджує Золтан Кьовечеш, мова не просто відтворює певний досвід, вона створює його. “Ми говоримо те, що відчуваємо, і ми відчуваємо те, що ми говоримо” [18, с. 191]. Він стверджує, що мова емоцій та відчуттів допомагає створити повну, довершену картину того, що людина відчуває, коли її охоплює та чи інша емоція. Тому, якщо ми прагнемо зрозуміти свої відчуття, ми повинні приділити неабияку увагу нашій мові та концептуалізації емоцій і відчуттів. Крім того, З. Кьовечеш стверджує, що повсякденні слова та фрази, які носії мови використовують, говорячи про емоції та відчуття (гнів, страх, щастя, кохання та ін.), є, в переважній більшості, метафорами. Досліджуючи концептуалізацію базових емоцій (страх *‘fear’*, злість *‘anger’*, щастя *‘happiness’*, любов *‘love’* та ін.) в англійській мові, З. Кьовечеш у своїй роботі “Metaphor and Emotion” [18] зазначає, що концептуалізація таких емоцій включає як загальні, так і певні специфічні метафори. До загальних автор зараховує такі метафори: РІДИНА У КОНТЕЙНЕРІ, СУПРОТИВНИК, ТВАРИНА, БОЖЕВІЛЛЯ та НОША. Специфічні метафори різняться залежно від емоції.

Людині властиво використовувати метафоричну мову й для того, щоб наочніше вербалізувати власні болісні відчуття. Оскільки, як зазначав Л. Вітгенштейн, “біль – річ приватна, ми можемо лише здогадуватися, що хтось відчуває біль, проте точно знаємо, що ми його відчуваємо”, та “ми не можемо відчути чужого болю” [7, с.37], то метафора значно полегшує опис болю, з її допомогою мовець може вербалізувати свій біль, а слухач упізнати, ідентифікувати те, що не може особисто відчути.

Отже, на сьогодні концептуальна метафора представляє собою великий інтерес, і це підтверджує значна кількість сучасних досліджень, що охоплюють майже всі сфери людської діяльності.

Література:

1. Античные теории языка и стиля. Москва–Ленинград, 1936. С. 217.
2. Аристотель. Поэтика. Москва, 1984. разд. XXI.
3. Арутюнова Н. Д. Функциональные типы языковой метафоры. *Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка.* – Москва: Наука, 1978. Т. 37. № 4. С. 333–341.

4. Арутюнова Н. Д. Метафора. *Лингвистический энциклопедический словарь* / [за ред. В.Н. Ярцева]. Москва: Советская энциклопедия, 1990. С. 296–297.
5. Баранов А. Н. Когнитивная теория метафоры почти 20 лет спустя // Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. Москва: Едиториал УРСС, 2004. С.11.
6. Будаев Э. В. Становления когнитивной метафоры. *Лингвокультурология*. Вып. 1. Екатеринбург, 2007. С. 16–32.
7. Жаботинская С. А. Концептуальная метафора: процедура анализа для множественных данных. *Актуальні проблеми металінгвістики. Збірник статей за матеріалами VII Міжнародної конференції*. Черкаси, Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 28-29 квітня 2011 р. Черкаси: Ант, 2011. С. 3–6.
8. Ивин А. А., Никифоров А. Л. Словарь по логике. Москва: Туманит, изд. центр ВЛАДОС, 1997. 384 с.
9. Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. Москва: Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. С. 53–55.
10. Потебня А. Из записок по теории словесности // Потебня А. А. Слово и миф. Москва, 1989. С. 249–252, 256–260.
11. Серль Дж. Метафора *Теория метафоры*. Москва, 1990.
12. Black M. Models and Metaphors. Ithaca: Cornell University Press, 1962. 267p.
13. Deignan Alice. Metaphor and Corpus Linguistics. Amsterdam: John Benjamins Publishing, 2005. 235 p.
14. Dijk T. A. van. Studies in the Pragmatics of Discourse. The Hague, 1981. 331p.
15. Fillmore Ch. Frame Semantics. *Linguistics in the morning calm: Selected papers from the SICOL*. Seoul : Hanship, 1982. P. 111–137.
16. Kovecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2002. 375 p.
17. Kovecses Z. The Scope of Metaphor. *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective*: [ed. by A. Barcelona]. Mouton de Gruyter, 2000. P. 79–92.
18. Kovecses Z. Metaphor and Emotion: Language, Kulture and Body in Human Feeling. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. P. 191.
19. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. Chicago: University of Chicago Press, 1980. xiii, 239p.
20. Lakoff G., Johnson M. Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western world. New York: Basic Books, 1999. xii, 624 p.
21. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor. *Metaphor and Thought* / ed. A. Ortony. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. P.210.
22. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago: The Univ. of Chicago Press, 1990. P. 68.